

Bemutatkozik a Ganz gyűjtemény új szerzeménye

CSIBI KINGA MSc
történész-főmuzeológus
MMKM Ganz Ábrahám Öntödei Gyűjtemény
E-mail: csibi.kinga.bp@gmail.com

DOI 10.23716/TT0.22.2018.17

Absztrakt:

Nemzetközi viszonylatban is igen értékes gyűjtemény került 2016-ban a Ganz Ábrahám Öntödei Gyűjtemény tulajdonába, vásárlás révén. A magyar és európai öntöttvasművesség kiemelkedő emlékanyagaként számon tartott öntöttvas-gyűjtemény több mint négyszáz darabból áll. A megvásárolt darabok szerves részét öntöttvas kályhák képezik, melyet a hazai és nemzetközi öntöttvas kályhagyártás értékes darabjai, de szép számmal művészi öntöttvas tárgy és ritkaságszámba menő használati tárgyak is megjelennek a gyűjteményben. Előadásomban e különleges kályhagyűjtemény közgyűjteménybe való kerüléséről és kiállításon való bemutatásáról szeretnék beszámolni.

Kulcsszavak: öntöttvas, értékmentés, kályha, művészi öntöttvas

Az öntöttvas tárgyak gyűjtése igazán a 19. század második felében kezdett el terjedni elsősorban német nyelvterületen. Közgyűjteményekbe számos művészi öntöttvas tárgy került az elmúlt évszázadban. Ilyen darabokat őriznek például a kölni vagy a müncheni városi múzeumok, de szép darabok találhatók a düsseldorfi, oldenburgi és freiburgi múzeumokban is. Jelentősek azok az öntöttvas tárgyak, melyek olyan kastélymúzeumokban találhatók, mint a Hessen tartománybeli Weilburg és Braunfels vagy a Baden-Würtembergi Salem. A második világháborút követően megjelentek a magángyűjtemények is, a kohászati központok vonzáskörzetében. Ilyen gyűjtemény jött létre 1969-ben Wertigenben a Schwäbische-Ofenmuseum⁹ Augsburg mellett, vagy az Ofen- und Eisenmuseum¹⁰ Hüttingen am Lahrban, Rajnavidék Pfalz tartományban, melyet egy házaspár Brigitte és Theo Lukas üzemeltet.

A hazai közgyűjteményekben a művészi öntöttvas tárgyak megjelenése a 20. század első évtizedeiben kezdődött el. Ezek a tárgyak általában pár darabos

⁹ www.ofenmuseum.com

¹⁰ www.ofen-und-eisenmuseum.de

gyarapodások voltak, vagy ritkábban gyűjteményi egységként jelentkeztek. Magyarországon magánszemélyek a második világháború környékén kezdtek foglalkozni művészi öntöttvas tárgyak és öntöttvas kályhák gyűjtésével. A második világháborút követő időszakban az öntöttvas tárgyak elvesztették művészi jellegüket az „ügyes kezű szakiknak” köszönhetően. Ekkor jelentek meg a művészi öntöttvas tárgyak újraöntött réz, bronz és alumínium változatai. Ezek a tárgyak már tucatszámra készültek az öntödékben de minőségük, kidolgozásuk és finomságuk alapján aligha vették fel a versenyt a korábbi 18–19. századi műöntödék remek darabjaival.

Az elmúlt évtizedek során sikerült igazán mives és szépen kidolgozott darabokból álló magángyűjteményeket megvásárolnia egy-egy jelentősebb hazai közgyűjteménynek. Így került Rampacher Pál gyűjteménye 1974-ben az Iparművészeti Múzeum tulajdonába, Berczelly Attila gyűjteménye 2007-ben, Vác városa és a Tragor Ignác Múzeum tulajdonába. A Korompay-család gyűjteményét 2014-ben egy volt sárospataki diák vásárolta és ajándékozta a Rákóczi Ferenc Múzeumnak. A Steiner család magángyűjteményét a tulajdonos örököseitől vásárolta meg a kaposvári Rippl Rónai Múzeum 2015-ben. A 2016-os kormányhatározat értelmében pedig közgyűjteményünk lett a tulajdonosa egy újabb értékes gyűjteménynek.

Az általunk megvásárolt művészi öntöttvas gyűjtemény egy jelentős öntöttvas kályhagyűjteménnyel is kiegészül, melynek érdekessége, hogy ezekkel a darabokkal egy teljesebb képet kapunk a 19-20. századi öntöttvas kályhaművészegről is, hiszen ennyi típusú és formájú és különböző lelőhelyről származó kályha eddig közgyűjteményben még nem létezett Magyarországon.

Magyarországon nem ritka a magántulajdonban lévő öntöttvas gyűjtemény. Ezt a gyűjtők egy hobbinak, egy szenvedélynek tekintik, hiszen gyűjtőköriük igen szűk, ezáltal a gyűjtők ismerik és számon tartják egymást, kapcsolatot ápolnak egymással. A jelenleg is működő magángyűjtemények közül az általunk ismert gyűjtemények például a ceglédi Mózes család öntöttvas kályha gyűjteménye, mely több mint száz kályhát mutat be a látogatók számára. Figyelemre méltó a hajdúsámsoni Bardi János több száz kályhát és művészi öntöttvas- és használati tárgyat tartalmazó gyűjteménye is. Feltétlenül meg kell említenünk a vecsési Mankovics Tibor több száz öntöttvas kályhát és használati tárgyat bemutató gyűjteményét. Egyedülálló a kályhas- és lakatosmeseterek vizsgamunkáit felvonultató gyűjteménye is, mely a leendő mesterek keze munkáját dicséri.

A gyenesdiási gyűjtő az 1990-es évek elején kezdett öntöttvas tárgyakat és kályhákat gyűjteni. Először a tárgyakat 2001–2004 között a törökbálinti eklektikus stílusban épített Walla kastélyban tekinthette meg a nagyközönség, mely jellegzetes tornyával a vajdahunyadi várra emlékezteti a szemlélőt. A kastély építészetileg is kapcsolódott a kályhagyűjteményhez, hiszen az ott felvonultatott közel 70 kályha a

kastély építésének periódusában készült a történelmi Magyarország területén. 2005-től a tárlat egy kibővített formában a tulajdonos gyenesdiási családi házának alagsorában talált otthonra. Itt tekinthették meg a látogatók 2016. októberéig, amikor a kályhák a vételt követően elszállításra kerültek.

A vasművek, melyek e páratlan művészi öntöttvas termékeket gyártották, olyan településeken jöttek létre, ahol a gyártáshoz a megfelelő forrás rendelkezésére állt. Így alakultak vasgyárak az erdélyi Rézhegység lábánál található Kalán (Călan, ma Románia) Nadrág (Nădrag, ma Románia), Resica (Reșița, ma Románia), Ruszabánya (Rusca Montana, ma Románia) Anina (Anina ma Románia) településeken, vagy a Keleti Kárpátok vonulatában található Szentkersztbányán (Vlăhița, ma Románia), a máramarosi havasokban Rójahida (Păduroi, ma Románia) közelében. Kárpátalján Munkács (Mukacevo, Ma Ukrajna) és a körülötte lévő kisebb településeken Selesztón (Selesztovo, ma Ukrajna), Frigyesfalván (Klenovec, ma Ukrajna), Dolhán (Dovhe, ma Ukrajna) és a kissé északabbra lévő Turjaremetén (Turji Remeti, ma Ukrajna). Jelentősek a felvidéki Érchegység lábánál lévő Kassa (Košice, ma Szlovákia) és Kassahámor (Košické Hámré, ma Szlovákia) valamint a Szlovák Érchegységben Nyustya (Hnúšťa, ma Szlovákia), Dernő (Drnava, ma Szlovákia), Hisnyóvíz (Chyžné Voda, ma Szlovákia) és Rohnic (Hronec, ma Szlovákia) vasgyárai is. Magyarországon öntödék alakultak Diósgyőrött, Salgótarjánban és a fővárosban.

E területek elhelyezését figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a művészi öntöttvas tárgyak gyártása javarészt a történelmi Magyarország területére koncentrálódott, melyek ma határainkon kívül esnek, és talán az ad magyarázatot arra a tényre is, hogy a trianoni békeszerződést követő időszakban miért csökkent olyan jelentős mértékben e tárgyak nagyobb számban való megjelenése a piacon. Az általunk felsorolt műöntödék elsősorban a hazai piacot látták el termékeikkel, de sok esetben külföldre is szállítottak.

Az öntöttvasból készített művészi tárgyak esztétikai élményben felveszik a versenyt az ezüsből vagy bronzból készült remek darabokkal. E tárgyak azonban elkészítési technológiából adódóan még különlegesebbek hiszen a felület finomabb megmunkálására, cizellálására utólag már nincs lehetőség. Amennyiben a kiöntött darab nem megfelelő a tárgyat újra kell önteni, vagyis a munkafolyamatot újra kell kezdeni. A művészi öntöttvas tárgyak jellegzetessége, hogy nemcsak egy darabot öntenek a tárgyból egyidőben. Miután a mintakészítő elkészítette az öntendő darab mintáját fából, elkészítik az öntőformát is. Az öntőforma egy üreg melyet agyagos homokba képeznek a minta segítségével. Ezt követően a megolvasztott fémeket beleöntik a formába. Amennyiben a fém meghűlt a formában, a tárgyat kiemelik, megtisztítják és ezzel a tárgy már a kereskedelembe is kerülhetett. Általában többször öntik le a tárgyat ahhoz, hogy a legjobban megformáltat megkapják. Kétségtelen, hogy a vas kevésbé értékes fém, mint az arany, ezüst vagy a bronz, de

tulajdonképpen a fa, a kő és a márvány sem bír jelentősebb anyagi értékkel, de mégis tisztelttel szemléljük az említett anyagokból készült tárgyakat.

A művészi vasöntés technológiai fogásai az ipari forradalommal együtt bontakozott ki. Az 1796-ban alapított gleiwitzi (Gliwice, ma Lengyelország) majd az 1804-ben induló berlini Porosz Királyi Öntőde mintakincse volt az egész európai öntöttvasművességre a legnagyobb hatással. Innen terjedtek Bécs érintésével közép Európába és jutottak el Magyarországra is. Legkorábbiak a felvidéki Rhónic kincstári üzeméből származnak öntöttvasművészeti emlékek, de számos műöntvény maradt ránk a Bánát (Ruszkica, Kalán, Anina, Resicabánya) Erdély (Szentkeresztbánya, Nadrág) a Felvidék (Hisnyóvíz, Nyustya, Dernó, Kassa,) Kárpátalja (Turjaremete és Dolha) és Magyarország (Diósgyőr, a salgótarjáni Hirsch és Frank, valamint a budapesti Ganz) üremeiben készült öntődék munkáiból is. Európai rangú finomöntődének volt ismert a Schönborn grófok tulajdonában lévő, Munkács környéki vasgyár és a frigyesfalvi öntőde 1835-től. A művészi öntöttvas virágkora ugyan a 20. század elején véget ért, de az igényes formázással készített, pontosan öntött tárgyak és használati eszközök egészen az 1930-as évek végéig helyet kaptak a polgári lakások használati darabjai és dísz tárgyaiként.

A gyenesdiási gyűjtemény 298 darab művészi öntöttvas tárgyat és 136 darab öntöttvas kályhát tartalmaz. Mivel a tárgyak igen tetemes mennyiséget képviselnek így a tárgyakat két csoportra bontva vizsgáltuk. E cikkben csak a gyűjtemény egy részét a 135 darab öntöttvas kályhát vizsgáljuk részletesen. Vételkor ide soroltuk a gyűjtemény még egy darabját egy kályhamakettet is, mely egy öntőmester vizsga darabja volt, de jelenleg nem vizsgáljuk. A további 298 darabos művészi öntöttvas gyűjteményről és a vizsgamaketről előreláthatóan a későbbiekben számolok be.

Az öntöttvas kályhákat a vásárlást követően a turistaszezon végéig Gyenesdiáson tekinthették meg a látogatók. A tárgyak adminisztrációjában és költöztetésben a magángyűjtőtől öt napon keresztül napi 10-12 órában négy szakember, három restaurátor kolléga és a gyűjteményt kezelő muzeológus, jelen cikk írója, vett részt. Az öntöttvas kályhák több részből álló darabok, melyeket kisebb darabokra lehet szétszedni a könnyebb szállítás céljából. A költöztetés során így majdnem minden darabot szét kellett szednünk, és a csomagolást és a felcímkézést követően több fordulóval az intézmény által megbízott műtárgyszállításra szakosodott cég szállította az általunk megjelölt helyre. A kályhák szállításánál így összesen 1900 darabot mozgattunk meg. A kályhák szétszedhetőségét tekintve 40 darabot számoltunk az 1–10 darabra szétszedhető kályhákból, melyek általában kis méretű kályhák voltak. Ebbe a csoportba tartoztak a kisebb és egyszerűbb szerkezetű jancsi-, vasaló-, karzat-, kabinet- és főzőkályhák. A 11 és 20 közötti darabszámra szétszedhető kályhák száma volt a legtöbb, 75 darab. Ide tartoztak a kisebb oszlopkályhák, a folytonégy kályhák, a négyszögletes kályhák, a kisebb méretű töltőkályhák, az alacsonyabb huzamkályhák és a reggeli

kályhák. A 21 - 30 közötti darabra szétszedhető kályhák csoportjába, összesen 11 kályha tartozott. Ide sorolhatjuk a már kissé bonyolultabb főzőfülkés kályhákat, az egy és két emeletes huzamkályhákat és a nagyobb folytonéő kályhákat.

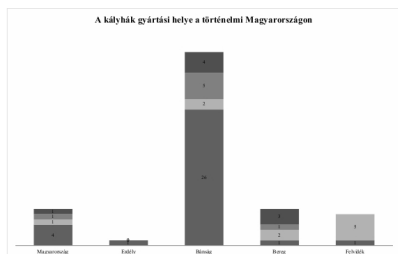

A gyűjteményben 7 olyan kályha volt, melyet 31–40 darabra lehetett szétszedni. Ezek már az igen bonyolult szerkezetű kályhák csoportjába tartozó huzamkályhák és több főzőfülkés oszlop- és töltőkályhák voltak. A 40 feletti darabra szétszedhető kályhánál összesen két darab volt a gyűjteményben. Egy 43 darabra és egy 46 darabra szedhető kályha. Az egyik kályha egy négyszögletes szekrénykályha, két főzőfülkével (ltsz. 2017.17.1.), a másik egy németalföldi sarok-huzamkályha három főzőfülkével (ltsz. 2017.31.1.). Ezek a különösen bonyolult kályhák csoportjába tartoztak, szétszedésük és az összerakásuk is több munkaórát vett igénybe.

A kályhák gyártásának pontos helyét vizsgálva megállapítjuk, hogy 135 kályhából 78 kályhának ismerjük a pontos gyártási helyét, vagyis a kályhák 58%-nak, ami egy ilyen nagy volumenű gyűjteménynél igencsak jelentősnek tűnik. A kályhák gyártási helyei megegyeztek a legjelentősebb vasgyártással foglalkozó településekkel Magyarországon, a történelmi Magyarországon, de találunk a gyűjteményben szép példákat a morva és csehországi öntödékből, sőt még Norvégia területéről is.

A történelmi Magyarország legfontosabb öntödéiben 57 kályha készült. Még egy kályhát ide sorolunk, melynek gyártási helye pontosan ugyan nem ismert, de oldalán a „Magyar Honból” felirat olvasható, és ezért mindenképpen ide tartozónak vettük.¹¹

¹¹ Ez a jelzés elsősorban a felvidéki öntödékre a jellemző, de elképzelhető, hogy más tájegység öntödéi is önthettek megrendelésre hasonló terméket.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a gyűjteménybe került kályhák legnagyobb része a mai Románia területéről, Erdélyből és a Bánságból származik. A legjelentősebb gyártó itt a kaláni vasgyár volt, ahonnan 26 kályhával gyarapodtunk. Jelentős darabszámmal jelentkeznek a gyűjteményben Anina vasgyára összesen két kályhával, a nadrági öntőde három darabbal, a ruszkciai vasgyár három darabbal és az erdélyi Rójhida egy darabbal. Magyarország területéről, a budapesti Oetl öntődéből származik négy kályhánk, egy kályha gyártási helye Diósgyőrben volt, és egy kályháé Salgótarjánban. Felvidéket figyelembe véve egy kályha származik Kassáról, öt kályha a hízsnővízi vasgyár öntődjének terméke. A jelenlegi Ukrajna területéről két kályha származik Frigyesfalváról, egy kályha Ungváron készült, egy kályha a munkácsi vasgyárban és három kályha Dolhán.

A történelmi Magyarország határain kívül a jelenlegi Csehország területéről származik a legtöbb kályha. Tizenkét kályhán olvasható a morva Friedland vasgyarának neve, egy kályhán Blansko neve, és egy kályhán Teschen neve. Németország területéről egy kályha a sinni Neuhoftnungshüttéből, Hessen tartományból, és egy kályha a német Érc-hegységbeli Breitfeldből származik. Érdekes darab egy a norvégiai Arendal vasgyárából való kályha is. Ismeretlen feltehetőleg észak európai öntőde terméke egy kályha, mely feliratos ugyan, de a jelzés eddig számunkra ismeretlen.

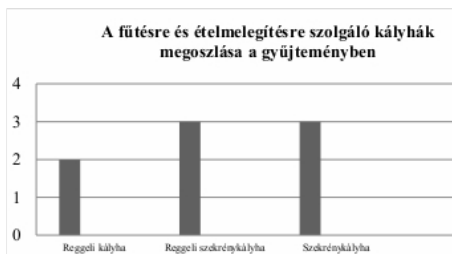
A legtöbb öntőde szerepeltette a nevét a kályhákon, ugyanakkor sok olyan kályha is forgalomba került melyek jelzés nélküliek. A gyártók leggyakrabban a kályha legjobban látható részén, a kályha testének közepén helyezték el nevüket, de sok esetben előfordul a kályha ajtaján, hátulján, a füstcső környékén is. Sok esetben találunk utalást a kályha gyártójára a belsejében is. E gyűjteményben volt olyan kályha is, mely a gyártó nevét különösen díszes medalionba vagy címerpajzsba foglalva a kályha elején helyezte el, egyfajta reklámként.

Az öntészetben a legtöbb elnevezés és kifejezés német eredetű, és ugyanez figyelhető meg a kályhaelnevezéseknél is. A kályhák elnevezéseikben ugyanakkor tükrözik alakjukat és formájukat is. Az általunk megvásárolt gyűjtemény darabjait tizenhat típusba soroltuk. A tizenhat típust három nagy egységre bontottuk.

Az első egységben szerepelnek a kis méretű kályhák melyek az olcsóbb és egyszerűbb kályhák családjába tartoznak. Ezeket a kályhákat két csoportra oszthatjuk az egyszerűbb, egyetlen hengeres testből kályhákra, melyek csak a melegítésre szolgáltak és a melegítésre és valamilyen más funkciót is betöltő kályhák csoportjára.

A jancsikályhát vagy karikakályhát általában kisebb szobákban és műhelyekben használták. Ezt a kályhatípust Qiuntofen néven találjuk a német szakirodalomban. Kisméretű egyetlen hengeres testből álló kályha, melyben egy rostély választja el a hamutüretet a tűzterétől. Tetején karikás főzőlap található melyen főzni és melegíteni is lehetett. A kályha testén ritkán díszítést helyeztek el, mely általában a gyártó cég emblémája vagy valamilyen méretre utaló jelzés volt. Számozásuk 1-6-ig terjedt. Jellemzője, hogy minden jelentősebb magyarországi öntőde készített ilyen típusú kályhát. A karzatkályha kisméretű hengeres kőszén tüzeléses kályha. Német elnevezése Galerieofen. Egyszerű hengeres testét három íves vasláb tartja, melynek alján fiókos előre ugró hamutálca található. A levehető gombos kupola alatt nincs főzőkarika. A kabinetkályha kisméretű kályha mely szintén kisebb szobák fűtésére és egyben főzésre is szolgált. Német elnevezése a Kabinetofen. Egyszerű hengeres testét három íves vasláb tartja, melynek alján előre ugró fiókos hamutálca található. A tüzelőajtó felett egyszerűbb domború ornamentika figyelhető meg. A levehető gombos kupola alatt volt a főzőkarika elrejtve. 1 fotó

Az olcsó és valamilyen más egyéb funkciót betöltő kályhák családjába tartozik a főzőkályha és a vasalókályha. A főzőkályha német elnevezése a Kochofen. E csoportba soroltuk a gyűjtemény összes olyan kályhatípusát, mely elsődlegesen a konyhai célokat szolgált. Ezek a kályhák általában 70–80 cm magasak voltak, tetejükön karikás főzőlap volt, melyen főzni lehetett. Ajtajuk minden esetben tömör, jellegzetes medalionba foglalt arcképpel vagy alakzattal díszített darab. Oldalt nyitható fülkájukban sütő volt. A vasalókályhát a nagyobb szabóságokban használták, ahol a folyamatos munkavégzéshez egyszerre több vasalót is használtak, ott ahol a kihűlt vasalót újra kellett melegíteni. Német elnevezése a Bügelofen. A vasaló teste három vagy négy lábon állt, aljukon pedig egy hamuzófiók volt. A tüzelőanyagot valamelyik vasalótartó lap nyitásával töltötték a kályhába. A könnyebb mozgatás érdekében a kályhákra fogantyút helyeztek. A vasalót a kályha ferde oldalaira támasztották. A kályhát faszénnel, kőszénnel és koksszal is fűtötték. Magasságuk 60–70 cm között volt. Szinte minden öntőde gyártott ilyen típust az egyszerűbb változattól a több vasalót melegítő változatig.

A fűtésre és ugyanakkor az ételmelegítésre is használható kályhák egységébe soroljuk a reggeli kályhát, a reggeli szekrénykályhát és a szekrénykályhát.

A reggeli kályhát a német szakirodalom Eremitageofennek nevezi, de ismert a Frühstücksofen elnevezés is, mely tükörfordítása, az osztrák területen használt elnevezésnek. Ez a kályhafajta általában négy lábon álló darab. A kályhák oroszláncarmos lábait néha egybe öntötték vagy hozzácsavarozták a lábazathoz. Testét lapokból szerelték össze. A lábazati részt és a testet egy lap fogta össze, a könnyebb szállítás érdekében. A kályha hasáb alakú testén a mi esetünkben egy, de van, hogy két főzőfülke is volt. Keskeny oldalán tüzelőajtó és hamuzó fiók volt. A kályhák tetején csipkés párta volt, melyet csavarokkal rögzítettek a felső lap szélére. A kályha ajtaját áttört minta díszítette. 2. kép.

A reggeli szekrénykályhák elnevezése a német Kastel-Frühstücksofen. A kályha alacsony kevésbé díszített lábakon állt, keskenyebb oldalán hamuzófiók található, a lábazat felett pedig a tűztér volt. A lábazat és a tűztér átfordítható aszerint, hogy a tüzelőajtót melyik oldalra célszerűbb helyezni. A tűztér feletti párkány leszűkíti a kályha bordás felső részét. A kályha teste doboz alakú elemekből épül fel, alja szélesebb, felső része keskenyebb. Tetejét egy szélesedő párkány zárta.

A szekrénykályha a szögletes kályhák egyik legrégebbi változata, melynek teste hasáb alakú öntöttvas lapokból áll és a korábban használatos gótikus cserépkályhára emlékeztetik a szemlélőt. Német elnevezésük a Kastenofen vagy Plattenofen. A kályhák lapjait a csapott sarkéllal öntötték egybe és a keskenyebb oldalakat ezek közé illesztették. Formájuk általában összetett mely tornyos felső résszel, csipkés oromzattal, hegyes csúcsán keresztrózsával készültek. A későbbiekben ez a kályhatípus kiegészült egy másik kályhatípussal, melyek doboz alakú összerakott elemekből állnak.

A harmadik egységbe soroltuk azokat a kályhákat, melyek egyetlen említett csoportba sem tartoznak. Ezek a kályhák elsősorban a helyiség fűtésére szolgáltak de egyben díszei is voltak a helyiségnek. Másodlagos szempont volt vagy egyáltalán nem volt fontos, hogy ezek a kályhák más funkciót – például ételt lehessen rajtuk melegíteni – is betöltsenek.

A teremkályhát fogadótermekben és szalonokban használták. A német szakirodalom ezt a kályhatípust Salonofen-nek nevezi. A kályha esetünkben, egy alátétén és négy lábon áll, alakja szögletes, felfelé lépcsőzetesen keskenyedő, a törések mentén párkányokkal díszített. Tetején csipkés pártázat látható. Az oldalán a tűzelő és a hamuzó nyílása van. A gyűjteményünk egy ilyen típusú kályhával gyarapodott, mely zománcos kupolával és betéttel díszített, és talán egyike a legértékesebb megvásárolt darabjainknak. 3. kép.

Az egyszerűbb oszlopkályhák már 18. század végén elterjedtek, de szélesebb körben csak a 19. század elején kezdték el gyártani ezt a típust. Nevük a német Sälenofen elnevezésből származik. E kályhák számtalan változata ismert. Nyolcszögletű talpazatuk általában zártan vagy csipkés széllel illeszkedik a padlóra. A lábazat belsejébe rejtették el a kályha hamuzóját, mely lemezből készült. A lábazat felett párkány képzett átmenetet a sokszög és a henger között. A kályha tűztere felett több hengeres gyűrű volt, a legalsó gyűrűben a tűztér ajtaját helyezték el. A kályha ajtajai díszítettek, és kallantyúra szerelt gombbal vagy fogantyúval záródtak. Testét domborművel díszítettek. Tetejét keskeny kiszélesedő párkány koronázta, melyre takarólap illeszkedett. Fejlettebb változatát képviselték az összetett formájú oszlopkályhák, melyek többségükben rövid lábakon álltak, tűzterük ajtaja gazdagon díszített, tetejükre pártázat vagy kupola került. A 19. század második felében terjednek el az oszlopkályhákba illesztett főzőfülkék is, melyek a kályha felső részébe kerültek, ajtajuk áttört mintájú volt. A nagyobb kályhában több főzőfülke is volt, melyeket melegítésre használtak.

A huzamkályha az egyik legnépszerűbb kályhatípus volt Magyarországon. Neve a német Zugofen vagy Zierkulierofen elnevezésből származik. A szögletes alakú kályha a tűztér felett egymásra rakott hasonló elemekből áll, jellegzetes H alakot kölcsönzve a kályhának. Belseje üreges melyben serpentin formájában kígyózik a füstjárat. A kályha alsó részén köpenyes lábazati rész található négy lábbal és éles sarokkal. A lábazat között, oldalt helyezkedett el a hamuzófiók, mely lemezből készült. A tűztér a lábazat felett található ajtaja oldalról nyitható. A tűztér feletti rész már a kályha füstjáratos részeit képezte. A füstjárat két dobozszerű részből állt, melyet egy keskeny fekvő tag kötött össze. A kályhát finom domborművek vagy ritkábban, a finomabb daraboknál, áttört mintázat díszítette. A legfelső elemre csipkés pártázatot rögzítettek, hátuljára pedig csőcsonkot szereltek. Minél hosszabban kígyózó füstjáratrendszer hoztak létre annál jobb hatásfokkal hasznosította az eltüzelt fűtőanyagot a kályha. 4. kép.

A gömbölyű kályhát a 18. század végétől kezdték gyártani és változatlan formában jelen volt a 20. század elejéig. Elnevezése a kályha testformájára utal, mely a német Rundofen-ből származik. A kályha három lábát egy lábazati elem és egy alsó gyűrű tartotta. Ezt követte a párkány majd egy újabb gyűrű. Általában a kályha két gyűrűből állt, és így érte el a 80-130 cm magasságot. A felső gyűrű

tetején egy sima díszítésű párkány volt. A párkány fölé sok esetben egy keskenyebb részt helyeztek, melyre kupola vagy díszváza került. E kályhatípusnak ismert a kívül fűtős és belül fűtős változata is. A gyűjteménybe került darabok közül mindkettő kívül fűtős változat. A két kályhánál a kiugró nyakrész hosszú, falba építhető volt. A kályha ajtaja és a füstcsőve ugyanazon az oldalán helyezkedett el. Testükön domborműves ábrázolás látható, így feltehetően a gyűjtemény darabjai Erdélyből származnak. 5. kép.

A szögletes kályhák a német szakirodalomban Viereckige Ofen néven ismertek. Magyarországon a 19. század első felétől gyártották az öntödék. A kályha díszített szegélyű lábazon áll, mely felett a fiókos hamuzó helyezkedett el. E felett található a tüztér. A tüztér külső lapja magyaros domborművel díszített. Az alsó részt bordázott és egy szegélyre rögzített párkány zárja. A jóval keskenyebb alakú felső rész doboz alakú, alul keskeny lábazattal felül keskeny párkánnyal. A felső rész minden oldala díszített. A nagyobb méretű kályhák tetejét méretes antik vázával díszítették. E kályha kívül és belül fűthető változata is ismert, a gyűjteménybe került darabok közül mindkét változatra találunk példát.

A gyűjtemény egyetlen darabja az a timpanonos kályha, melynek a készítési idejét a 19. század közepére tehetjük. Német megfelelője a Pyramidenofen. A kályha alacsony dísztelen lábakon áll, a tüztérén nagyméretű figurális, történelmi ábrázolás -magyar vitéz harca a törökkel- található. A nagyméretű tüztér nyílása oldalt található, melyet lemezajtóval látták el. A kályha felső része két négyszögletes oszlopból áll, melyen növényi ornamentika figyelhető meg. Ezeket egy timpanon fogja össze, melyen az oszlophoz hasonló mintán látható. A timpanon csúcsát angyalos címerrel díszítették. 6. kép:

A folyamatos köszéntüzelésű kályha a lassú égéssel hosszabb ideig tudott egyenletes fűtést biztosítani. E lassú égés feltétele az a szabályozható nyílású ajtó volt, melyet a tüzelőajtó fölé építettek. Az égés szabályozását a csavaros működésű szellőrózsa segítette. A szabályozható töltőkályhát a 19. század második felétől gyártják. Német elnevezése a Regulier Füllofen. A gyűjteménybe került kályhák alsó része legtöbbször hengeres, de találunk négyszögletes idomokból állót is. A lábazatához helyezték a hamuzót, melyet ajtóval lehetett nyitni. Tüztere keskenyebb volt, mint a lábazata. A tüzelőajtó fölé egy töltőajtót építettek, ahol egyszerre nagyobb mennyiségű köszént is betölthettek a tüztérébe. A kályha felső része belül osztott, hengeres külső része bordázott, vagy domborműves mintázattal volt. Tetejét szélesedő párkány zárta. Ritkább változata a főzőfülkével ellátott töltőkályha, melyre az általunk vásárolt gyűjteményben több példát is találunk.

A folytonégő kályha típusa a tengerentúlról érkezett Európába és Magyarországra. Német elnevezése a Dauerbrandofen. A koksztüzelésre kifejlesztett kályha egyszeri begyújtással ősztől tavaszig szolgáltatott meleget. A kályha öntött részét nikkelezett külső borítással látták el és gazdagon díszítették. Az

általunk vásárolt gyűjteményben több olyan kályha található, melynek testét máriaüveggel borították, így oldala átlátszó volt, és az égés folyamatát és a tűz játékát is nyomon lehetett követni.

A kályha zárt helyiségek felmelegítésére szolgáló csukott tüzelőberendezés, melyen belül felmelegített fala hőszugárzás révén átadja a meleget a zárt helyiségnek. Minél jobb meleget vezető anyagból készült a kályha, annál jobban adja át a hőt a helyiségnek. Működésének elengedhetetlen feltétele a megfelelő tüzelés, vagyis a levegő hozzávezetése és az égéstermék elvezetése.

A legrégebbi fűtési módszer a nyitott tűzrakó hely volt. Ennek körbeépítésével jöttek létre később a kandallók, mellyel általában a melegebb éghajlat alatt élő népek fűtötték lakóhelyeiket. A rómaiak már légfűtési rendszert alkalmaztak. A melegítendő helyiség alá fűtőkamrát építettek, felette a padlóba zárható lyukakat alakítottak ki, melyet a füst távozása után kinyitottak, és a helyiségbe áramlott a meleg levegő. Ennek ismert még a több helyiséget fűtő változata is. Hátrányai voltak, hogy sok esetben a füstöt nem tudták megfelelő módon kizárni, és a rendszer meghibásodása esetén falbontásra volt szükség, mely igen költséges művelet volt. Hazánkban Aquincumban (Óbuda) került elő hasonló fűtési rendszer. A paraszti otthonokban ebben az időszakban a nyílt tűzhely használata volt a jellemző. A 8–9. századi ábrázolásokon megjelenik a kemence kéményes változata, melyek kívülről pohár formájú cserepekkel ún. kályhaszemekkel volt beborítva. Ezek tartották és egyben sugározták is a meleget. A kályhák csak a 15. században kezdenek elterjedni. Ebben az időben a kályhák testét agyaglapokból készítették és kívülről voltak fűthetők. Alakjuk négyszögletes volt, de sokszor találkozhatunk egy szélesebb alsó és egy keskenyebb felső részre tagolt változattal is. Az általunk ismert legdíszesebbek ebben a korszakban a német kályhák voltak. A 18. századra ez a típusú kályha megnyúlik, kecsesebb formát ölt és megjelennek rajta a különböző finom díszítések. E korszak legdíszesebb darabjai Franciaországból származnak.

Az öntöttvas kályhák a 16. század végén kezdenek elterjedni német területen. Erre a korszakra jellemzőek a szekrénykályhák, melyek ahogy elnevezése is mutatja

egy szekrény alak, mely öntöttvas lapokból állt, amit csavarokkal fogtak egybe. Az öntöttvas kályhák sokkal praktikusabban voltak, mint a korábban használatos kályhatípusok. Könnyebben lehetett felállítani őket, könnyebb volt a tisztításuk, kevesebb helyet foglalt el, ugyanakkor hamarabb melegedtek fel de hamarabb is hűltek le, mint a cserépkályhák. A méretesebb és díszesebb szekrénykályhák kastélyok csarnokaiban és városházák dísztermeiben fordultak elő, míg a kisebb méretű öntöttvas szekrénykályhákat változatlan formában a 20. század elejéig gyártották és használták. A 18. század végén kezdenek elterjedni a négyszögletű majd a kerek alakú oszlopkályhák. Ezeket a kályhákat a későbbiekben főzőfülkével is ellátták. A 19. század elejétől kezdték el gyártani a belső terelőlemezes emeletes huzamkályhákat, a tűzálló bélésű töltőkályhákat és a kisebb reggelikályhákat is. Ezeknek a kályháknak meghosszabbított füstjáratuk volt, ezáltal az eltüzelt fűtőanyagot jobban hasznosították. A 19. század második felére már a legkülönbözőbb formájú, méretű és alakú kályhák széles választéka állt a vevők rendelkezésére. A mintakészítő mesterek és az öntőmesterek a kor ízlésének megfelelő motívumokkal díszítették a termékeiket. A kályhák kiegészítő tartozékai, a kályhaelőtétek, a tüzelő tárolására használatos edények, és a tűzszerszámkészletek többnyire a kályhához hasonló mintákkal szintén öntöttvasból készültek.

A középkor végén és az újkor elején Magyarországon is cserépkályhát használtak fűtő eszközként. A 18. század második felétől kibontakozó öntöttvasgyártás hazánkban is egy új termékkel jelentkezik a piacon, az öntöttvas kályhagyártással, mely -feltehetően német mintára- a 19. század végére az egyik legnépszerűbb használati cikké vált hazánkban is.

A 19. század második felére az öntvény gyártás olyan fejlettségi fokra emelkedett, hogy a nagyobb kályha sorozatgyártásnak már nem volt akadálya a hazai öntödékben. Az öntödék termelése évente több ezer kályha volt. Ezek a német öntödékhez hasonlóan a kályhák típusainak tucatját kínálták megvételre, de egyben nagy hangsúlyt fektettek a kályhák változatos díszítésére és méreteire is. Minden öntöde saját elképzelései szerint alakította ki a kályha díszítését és felépítését, de sok esetben használták más, elsősorban német öntödék mintáit is. A kiegyezés időszakát követően megjelentek a német minta alapján készített kályhák magyaros vonatkozással, mint például a romantikus pusztai jelenet bemutató (ltsz. 2017.109.1.) négyszögletes kályha vagy a történelmi jelenetes, timpanonos (ltsz. 2017.25.1.) kályha. A gyártás és a kereskedelem fellendülésével a gyártók mintakönyveket bocsátottak ki, melyekben rajzokkal és pontos műszaki adatokkal mutatták be az általuk készített terméket. Itt megadták a kályha magasságát, átmérőjét, súlyát és fűtőképességét külön fával és szénrel is. Figyeltek a legapróbb részletekre is, hiszen a könyv részletesen tárgyalta a megrendelés, a csomagolás, a szállítás és a reklamáció lehetőségét is.

A trianoni békeszerződést követően a kályhagyártással foglalkozó nagyobb öntödék határainkon kívülre kerültek és a kályhagyártáshoz szükséges alapanyagok is igen megcsappantak. Az egyetlen kályhagyártással foglalkozó nagyobb vállalat a salgótarjáni vasgyár maradt Magyarországon, ugyanakkor megjelentek más új típusú fűtő berendezések is, melyek folyamatosan kezdték az öntöttvas kályhákat a piacról kiszorítani.

A Vaszkó-féle gyenesdiási kályha- és a művészi öntöttvas gyűjteményt két kiállításban mutatjuk be a látogatók számára. Az egyik kiállítás a váci Tragor Ignác Múzeum Pannónia Házában található. Itt huszonhét nap alatt állítottuk össze és helyeztük el a kályhákat négy kolléga segítségével. A kiállításban összesen 125 kályha és 68 művészi öntöttvas tárgy szerepel. A kiállítás 2016. december 17-én nyílt meg a látogatók előtt. A budapesti Ganz Ábrahám Öntödei Gyűjteményben 2017. április 22-én nyitottuk meg a kiállítást. Itt tíz kályhát és harmincnégy művészi öntöttvas tárgyat helyeztünk el négy kollegával egy hét alatt. A művészi öntöttvas tárgyak egy része ugyanakkor helyhiány miatt nem került bemutatásra, így a Ganz Ábrahám Öntödei Gyűjtemény raktárában kerültek elhelyezésre, melyet hamarosan egy újabb érdekes kiállításban mutatunk be az érdeklődőknek.

Képek

1 kép: Kabinet és karzatkályhák sora a váci kiállításban

2. kép: Reggeli kályháka a váci kiállításban
(ltsz. 2017.110.1. és 2017. 122.1.)

3. kép: Zománcberakásos teremkályha a budapesti kiállításból (ltsz. 2017.15.1.).
(Fotó: Rudó Szilvia)

4. kép: Huzamkályha a budapesti kiállításból
(ltsz: 2017.20.1.) (Fotó: Rudó Szilvia)

5. kép: Gömbölyű kályhák a váci kiállításban
(ltsz. 2017.56.1., 2017.98.1.9)

6. kép: Timpanonos kályha a budapesti kiállításban (ltsz. 2017.25.1.)
(Fotó: Rudó Szilvia)

Felhasznált irodalom

MILA SCHRADER: Gusseisenöfen und Küchenherde: Ein historischer Rückblick Geschichte, Technik, Faszination. anderweit Verlag GmbH 2001.

CSIBI KINGA: 19. századi magyar vasárak a fogyasztó szemével. Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. 2010. (szerk: DR. HABIL. VAMOS ÉVA, DR. VAMOSNÉ DR. VIGYÁZÓ LILLY) 165–168.o.

WINGOLF LEHNEMANN: Eisenöfen. Entwicklung, Form, Technik. Callwey München 1984.

WALTER HAMMER, Karin MICHELBERGER, Wilfried Schrem: Deutsche Gusseisenöfen und Herde. marchenofen Neu-Ulm 1984.

Kaláni kályhák, takaré- és hajótűzhelyek és kályhaszerek mintarajzai és árjegyzéke. Kaláni bánya- és kohó részvénytársaság. Budapest 1911. MMKM Ganz Ábrahám Öntödei Gyűjtemény könyvtára. R 24.

SABJÁN TIBOR – L.KISS KATALIN – LENGYEL KÁROLY: Öntöttvas kályhák. Terc kiadó Budapest, 2006

New objects exposed of the Ganz Collection

In 2016 the Foundry Collection Ábrahám Ganz acquired a very valuable collection of a great, international significance. This collection concerned as pre-eminent relics of Hungarian and international cast-iron manufacturing contains more than 400 objects. The majority of relics are cast-iron stoves, which are precious pieces of the Hungarian and international stove production. There are also artistic cast-iron objects and utensils considered as very rare in the collection. This study presents the way of this stoves to the public collection and the arrangement of the exposition.

Keywords: cast-iron, value saving, stoves, artistic iron-casting